

УДК 477.85

О.В. ВИГІВСЬКА

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЧИХ НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У КІНЦІ XVIII – ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**Вигівська Оксана Вікторівна** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

В статті висвітлюється побутова історія перших жінок-підприємниць – купчих, на прикладі Волинської губернії в кінці XVIII – другій половині XIX ст. На мікроісторичному рівні з'ясовуються обставини, за яких жінка продовжувала чи наслідувала родинну справу.

Ключові слова: Волинь, купець, купчиха.

В статье освещается повседневная история первых женщин-предпринимательниц – купчих на примере Волынской губернии в конце XVIII, второй половине XIX ст. На микроисторическом уровне выясняются обстоятельства, при которых женщина продолжала семейное дело.

Ключевые слова: Волинь, купец, купчиха.

In the article the done attempt to reconstruct daily history of the first women of businessmen – merchant women, on the example of the Volhynia province at the end of XVIII, to the second half of the XIX century. This task force is examined at microhistorical level, circumstances at which the woman continued or inherited family business turn out.

Keywords: Volhynia, merchant, merchant woman.

© О.В. Вигівська, 2012

Вступ. У рамках соціально-гуманітарного пізнання особливу наукову значущість і актуальність набирає спектр питань, що належать до аналізу повсякденності. Вивчення соціальної історії України породжує інтерес до повсякденного життя жінок різних станів, оскільки, незважаючи на певну кількість досліджень, присвячених різним аспектам соціально-економічних і культурних процесів, робіт, де був би об'єднаний матеріал з різних напрямів історичних досліджень, недостатньо. Період від кінця XVIII ст. до 1865 р. у Російській імперії, до складу якої входила Волинь, відзначений кардинальними змінами в усіх сферах життя суспільства. Вони торкнулися і повсякденного життя жінок різних соціальних верств. Тому повсякденне життя різних соціальних прошарків губернії, перш за все жінок-підприємниць, повинно стати предметом наукового дослідження. Звернення до аналізу побуту і умов наслідування жінками родинної купецької справи, співвідношення традицій і новацій в їх повсякденному житті здатне багато прояснити в нинішній соціально-економічній ситуації.

С. Барсукова у своїх гендерних дослідженнях наголошує на яскраво вираженій галузевій специфіці жіночого бізнесу. Більший відсоток жінок у традиційно жіночих галузях вона історично пов'язує з тим, що саме в таких галузях, як: громадське харчування, побутове обслуговування, роздрібна торгівля, жінки відчують себе більш комфортно за рахунок досвіду минулого [5, с. 75].

Аналіз досліджень і публікацій. Дорадянська історіографія з проблем купецтва представлена, як довідковою інформацією, яка надає можливість з'ясувати кількісний стан купецтва на Волині (Географічне та економічне описання Волинської губернії 1798 року, Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р., Волинська губернія), так і мемуарами самих купців, які ви-

світлювали не тільки особисті, родинні та побутові сюжети, але й події, які мали суспільне значення [21; 4].

Беручи до уваги, що у радянській історіографії більшою мірою вивчалася буржуазія як клас, а не купецтво як стан, увага дослідників радянського періоду зосереджувалась на питаннях, де в цілому або частково висвітлюється розвиток товарного виробництва і торгівлі в Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. [15]. Таким же чином В.Яковцевський на конкретному історичному матеріалі, через дослідження історії торгівлі, узагальнює дані про купецький капітал та його історичну роль у кріпосницькій Росії [23]. Г. Дихтяр показує, яким чином відбувалось юридичне оформлення класової організації – гільдії [11]. Оформленню купецтва в окремий стан приділяв увагу А. Боханов [7].

Вивченню проблеми розвитку торгівлі в Україні присвятив свої праці І. Гуржій. Даючи загальну соціально-економічну характеристику України того періоду, висвітлює окремі питання розвитку торгівлі [9].

У цьому плані заслуговує на увагу монографія О. Нестеренко «Розвиток промисловості на Україні», ч.1, де автор дослідив розвиток промисловості від ремесла до фабрики різних регіонів України на великому обсязі документальних та архівних матеріалів, навів статистичні дані про купців Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини [19].

Треба зауважити, через те, що довгі роки буржуазія (купецтво у тому числі) розглядалась, як клас антагоністичний пролетаріату, який не має майбутнього, історія її розглядалась однобічно, де майже не висвітлювались питання менталітету купецтва, статевий склад, його ставлення до благодійності, особливості побуту та родинних взаємовідносин.

У пострадянський період цілями дослідників, що переймалися долею купецтва, було визначення видів торгівлі, вплив купецтва на культурний розвиток міст, дослідження мотивів благодійної діяльності купців. Узагальнюючі дані у сфері економічних та соціальних параметрів російського підприємництва другої половини XIX ст. зібрані у колективній монографії «История предпринимательства в России». Її автори послідовно відображають такі основні питання підприємницької діяльності в пореформеній Росії, як проблема правової бази, організаційні форми, вплив міжнародного фактора. Приділено увагу внутрішньому світу дореволюційних підприємців на матеріалах про меценатську діяльність [6].

Наукову цінність мають узагальнюючі статті Т.Лазанської, з розкриттям даних про динаміку купецького підприємництва в Україні [16].

Висвітленню питань економічного розвитку України першої половини XIX ст. приділив О.Гуржій. Він визначив, коли й за яких соціально-економічних і політичних умов формувалася купецький стан в Україні, та яким чином юридично оформлювалось купецтво, оцінив професійну діяльність торговців, висвітлив питання їх структуризації [10].

Серед праць першої групи слід назвати монографію О. Доніка «Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)». Автор використав широке коло друкованих джерел, а також систематизував праці з окремих аспектів купецтва, розглянув історію купецтва як соціальної групи з окремим правовим статусом, етнічною структурою, становою та професійною організацією, типовими заняттями. Проаналізував джерела формування купецтва, визначив роль в економічному й громадському житті, благодійній сфері, окрім цього, дослідив процес становлення купецтва, визначив чинники, які сприяли створенню передумов для виникнення і розширення капіталістичних відносин в умовах кріпосницької системи [12].

Дослідження останнього десятиліття не лише ввели в обіг нові джерела, зібрали і систематизували величезний фактичний матеріал, але й позначили нові підходи. У сучасній історичній науці накопичено певне коло наукової літератури, в якій розглядалися питання формування буржуазії, підприємницької і суспільно-політичної діяльності як купецтва в цілому, так і окремих регіонів.

Основна частина. Проведений історіографічний аналіз виявив відсутність досліджень з історії купецтва провінційних повітових міст загалом та Волинської губернії зокрема, в тому числі й відсутність досліджень про становище жінок-купчих. Досьогодні в дослідженнях з історії купецтва зовсім не бралися до уваги гендерні моменти. Купецтво розглядалось виключно чоловічим світом, незважаючи на те, що за законом чітко визначалось коло родичів, які могли бути внесені до складу купецької сім'ї, серед них і жінки. Локальне дослідження менталітету купецтва загалом та купчих зокрема, в окремо взятій губернії, допомагає історично пов'язати світогляд окремих людей з масштабними політичними, економічними і культурними зміна-

ми, що відбувались у суспільстві Волині після приєднання її до Російської імперії.

Мета даної статті – дослідити діяльність перших жінок-підприємниць – купчих, розглянути на мікроісторичному рівні умови, за якими вони мали можливість здобути самостійність у веденні торговельних справ. З'ясувати, в яких саме галузях торгівлі жінки-купчихи мали можливість більш повно реалізуватися та при яких умовах очолювали родинну справу.

Незважаючи на те, що лише 1863 р. за жінками юридично закріплювалось право займатися торговельною діяльністю, згідно актів, що містилися в законах від 1 січня, а саме «Свідоцтва, як купецькі, так і промислові можуть видаватися російським підданам обох статей і всіх рангів, а також іноземцям» [12, с. 21], за даними, наведеними О. І. Гуржієм, можемо стверджувати, що жінки торговельною діяльністю займалися задовго до прийняття цього закону. Важливо зазначити, що описи Лівобережної України кінця XVIII початку XIX ст. вже позначали окремо приналежність до купецтва чоловіків і жінок. У «Топографічному описі малоросійської губернії 1798-1800 років» знаходимо дані про жінок, які займалися торгівлею: «... по местечкам же занимаются торгом в лавках мелочным товаром и съесными припасами» [10, с. 17]. О.Левицький, вивчаючи судові справи Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст., виявив у них спори між чоловіками та жінками в процесі купівлі – продажу товарів [10, с.17].

Купецьке підприємництво носило сімейний характер, що, з однієї сторони, було даниною патріархальним традиціям, які мали місце в купецьких родинах, де сини, навіть якщо мали власний капітал та окрему родину, дотримувалися жорсткої субординації, з іншої, детальної регламентація давала можливість контролювати державою сплату гільдійських зборів. До купецького свідоцтва, що надавало право належати й користуватися усіма правами й привілеями стану, могли записуватися всі члени родини купця. Згідно із статтею 537 у станове купецьке свідоцтво, що видається на ім'я чоловіка, може бути внесена дружина; у видане ж на ім'я дружини посвідчення чоловік внесений бути не може; а при батьку або матері можуть бути внесені в одне свідоцтво їх сини, незаміжні дочки і усиновлені законним порядком, так само як і онуки (діти синів), але внесення останніх допускається в тому лише випадку, коли батьки їх не роблять торгівлі від свого імені. Купець, разом з дружиною, може зарахувати у своє свідоцтво дітей від першого її шлюбу: синів до повноліття, а дочок до заміжжя; купецькій же вдові надається право захищувати у своє свідоцтво дітей померлого її чоловіка від першого його шлюбу нарівні з її власними від нього дітьми [20, ст. 534].

Родинні традиції серед купецтва мали велике значення. Патріархальні риси в укладі життя є особливістю купецького стану, де вся влада належала старшому чоловікові в родині – батьку чи старшому братові [6, с. 447], але, згідно зі статтями 541 та 545 Зводу законів Російської імперії, вдова купця мала право взяти на себе функції голови

роду формально, а подекуди й фактично очолити родинну справу після смерті чоловіка [20, ст.541, 545]. Так, у фонді Київського військового губернатора зберігається справа купчихи, вдови купця 3-ї гільдії, яка просить відмінити продаж крамниці, де вона веде торгівлю після смерті чоловіка й утримує малолітніх онуків [1, арк. 5].

Правова основа давала можливість жінкам займатися підприємництвом. Навіть якщо жінка й не була вдовою і не очолювала родинну справу за законодавством вона також мала можливість займатися власною торгівлею з дозволу чоловіка. Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона свідчить: «...Юридичное положение купца имеет и женщина, занимающаяся торговым промыслом; замужняя женщина может заниматься торговлей лишь с согласия своего мужа, но раз получив такое согласие, она вправе вступать во всякого рода торговые обязательства без новых дозволеній мужа» [22, с. 57]. У мемуарах Катерини Бальмонт є дані про те, що батьки вели торгівлю окремо один від одного: батько мав магазин колоніальних товарів, мати – фірму з торгівлі взуттям [6, с.443].

Щодо ставлення до освіти, то купецькі родини можна поділити на два типи: в одних родинях дітей виховували як було прийнято в старовину – хлопчикам надавали освіту у комерційному училищі, щоб вони могли вести справи фірми, а дівчаток готували до заміжжя, знаходячи їм наречених через свах. Інші намагалися дати дітям всебічну освіту, причому нерідко й дружини купців також займалися разом з дітьми [6, с. 443]. При наданні освіти та вихованні купецьких дівчаток їх також готували до майбутньої комерційної діяльності. Іноді їх навіть не навчали музиці, але вони мали необхідні знання з ведення комерційної діяльності та вміли рахувати.

Аналізуючи навчальний план жіночого комерційного училища, маємо можливість побачити, що окрім предметів гуманітарної групи (Закон Божий, російська, французька, німецька мови, історія, комерційна географія, політична економія та законодавство); математичних наук (арифметика, наочна геометрія, алгебра, геометрія, тригонометрія, аналітична геометрія); природознавчих наук, таких як - природничі історія, географія, фізика, хімія та практичні заняття з цих дисциплін та мистецтва, до якого відносили рукоділля, каліграфію, плетіння, танці, виносились окремим блоком предмети, які мали чітку професійну спрямованість: комерційна арифметика, комерційна географія, бухгалтерія та комерційна кореспонденція [14, с. 6].

Генеалогічна стабільність купецьких династій була запорукою благополуччя торгової або промислової справи, початої представниками старшого покоління, тому роль сімейних традицій у життєвому устрої підприємців була дуже велика. Діти з раннього віку починали свою трудову діяльність. З 15-16 років виїжджали в інші міста для укладання торговельних угод, працювали в лавках, вели конторські книги. Згідно з статистичними даними, наведеними в Першому Всеросійському переписі 1897 р., можемо зробити висновки: якщо хлопчики були задіяні у таких видах торгівлі, як: торгівля

живою худобою, зерновими продуктами, будівельними матеріалами, паливом, металевими товарами, машинами та зброєю, то дівчатка залучались до торгівлі більш жіночими видами товарів – тканинами, одягом, шкірою та хутром [18].

Благочестя як сімейна традиція підтримувалася завдяки релігійному настрою жінок у купецьких сім'ях. Релігія визначала розпорядок життя. Періоди в житті купецької сім'ї протягом року обумовлювалися церковними святами. Релігійність купецтва, а саме – бажання здобути благодать у житті вічному через добродієність в житті земному (у тому числі й пожертви у своєму приході) було однією з головних причин добродієності [8, с. 27].

Тверде, непохитне ставлення до віри в купецькому середовищі сприяло зміцненню ділової репутації купця, «вірність Богові» асоціювалась із твердістю і надійністю в додержанні слова при усному укладенні контракту. Одночасно зі суворою релігійністю не вважалося гріхом, особливо серед купецьких жінок, пристрасть до містичного, забобного [6, с. 452].

Ще однією з особливостей купецького стану була так звана «кастовість». Зустріти дворянина або дворянку в купецькому середовищі було такою ж рідкістю, як купця або купчиху в дворянській. Якщо це відбувалося, то збуджувало загальну саркастичну цікавість по відношенню до тих, хто руйнує звичай своїх каст. Пояснювали це корисливими розрахунками. Якщо купець приймав дворян, це означало: домагається підряду, ордена або медалі, намагається дочку видати за «благородного». Якщо дворянин збирався одружуватися на купецькій дочці, доля останньої заздалегідь оплакувалася: дворянин мав на меті обіграти нещасну і потім кинути. Виняток могли становити тільки дуже багаті купецькі родини, такі, що мали достатньо статків, аби «купити» порядного дворянина [8, с.19].

Слід відзначити, що на Волині не було великих промислових підприємств, у регіоні переважало сільськогосподарське виробництво з великими поміщицькими маєтками. Тому міста губернії Житомир, Острог, Рівне не відрізнялись жвавою промисловістю та торгівлею, а тому й купецький стан на Волині не був багаточисельним.

О. Карліна, досліджуючи за «Географічним і економічним описанням Волинської губернії 1798 року» соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської губернії наприкінці XVIII ст., приводить дані щодо чисельності гільдійського купецтва в повітових центрах: у Житомирі та Овручі на 1798 рік нараховувалось відповідно 25 і 22 гільдійських купців, у Новоград-Волинському – 5 купців третьої гільдії [13, с.29].

О. Донік наводить чисельність купців в українських губерніях з 1800 по 1854 рік. Так, у Волинській губернії у 1800 р. налічувалось – 975 купців, у 1808 р. – 527, 214 у 1816 р., 1827 - 910, а в 1854 кількість збільшилась до 4103 осіб [12, с. 48], на жаль, з'ясувати кількість жінок, які самостійно вели справи у ці періоди немає можливості. В кінці XVIII – першій половині XIX ст. у міських і містечкових крамницях почала поширюватись по-

стійна торгівля. Збільшуються асортимент та обсяг товарів, що дає змогу чисельно зростати і збільшувати свій капітал купцям [9, с. 7].

Беручи до уваги, що в містах зростає попит на продукти харчування, товари широкого вжитку, виникла потреба у постійній (стаціонарній) торгівлі. Відкривалися спеціальні торгові заклади: лавки-кramниці, шинки, корчми. На кінець XVIII ст. у східноволинських повітах налічувалось 560 лавок, де продавали сукно, шовк, полотно, хутро, шкіряні та залізні вироби, дьоготь, хліб, м'ясо, горілку тощо [13, с. 29]. На Волині кількість kramниць на 1833 р. становила 1162, а в 1847р. збільшилась до 1440 [19, с. 216].

Таблиця 1

Кількісний стан чоловіків та жінок, задіяних у торгівлі за даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. Волинська губернія

Зайнятість	В губернії			
	Особи, які самостійно займаються		Члени родини	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Торгівля	29757	4887	424222	73976
Торгівля розносна та розвізна	415	148	534	919
Трактири, гостин. та питейна торгівля	2479	631	2437	4666
	У повітах			
Торгівля	21009	2871	31667	53911
Торгівля розносна та розвізна	303	72	407	682
Трактири, гостин. та питейна торгівля	1494	294	15000	2851
	У містах			
Торгівля	8748	2016	107555	20065
Торгівля розносна та розвізна	112	76	127	237
Трактири, гостин. та питейна торгівля	985	337	937	1815

Пізніше замість kramниць з'являються магазини. Вони представляли собою ті ж лавки, переобладнані за вимогами часу. На відміну від лавок, магазини були більш просторі та представницькі, їх обставляли дзеркалами та вітринами, де покупцям виставляли різноманітні товари – галантерею, готовий одяг, взуття, книги, меблі тощо. З часом магазини значно потіснили торгівлю в kramницях, але не всю, а головним чином нехарчову. Продукти, особливо хліб та бакалія, все ще продавались у kramницях. У фонді Житомирської міської управи зберігаються документи про переоформлення на

купчих діляниць місцевої землі для влаштування лавок для дрібної торгівлі, що свідчить про активну торгівельну діяльність жіноцтва. Також у Житомирському архіві зустрічаємо судову справу за 1858 рік, де купчиха Р. Добрава відстоює у судовому порядку свої права на землю, де розташовані складські приміщення для гуртової торгівлі [3]. Тільки гуртовою торгівлею у чистому вигляді займалися рідко, поєднуючи її із роздрібною.

Як джерело з історії діяльності купчих велику цінність мають так звані «Гросс-бухи». Вони дають можливість дослідити на прикладі волинської купчихи А. Горбунової асортимент товарів, якими вона торгувала, географію торгівлі – з ким, у яких містах та фактичний оборот коштів [4]. Правила ведення таких книг були регламентовані «Положенням про купецькі книги», який набув чинності з 1-го січня 1836 року [2, арк. 286 зв., 287].

У більшості своїй купецтво зберігало тягіння до торгівельно-промислових занять, де активну участь брали й жінки. Найбільш масовим явищем жіночої діяльності була торгівля в kramницях. За переписом 1897 р., можемо чітко простежити не тільки загальну кількість купців, а й з'ясувати кількість жінок, які самостійно вели справи, та галузі в яких вони найбільше були задіяні. У порівнянні з торгівлею, заняття виробництвом не були характерні для жіночої половини купецького стану. Купчих, котрі володіли заводами й фабриками, було небагато. З власниць заводів можна назвати купчиху Б.Рапорову, якій у 1816 р. в м. Рівному належало маленьке підприємство (суконна мануфактура), на якій був всього один верстат. Тут працювали 12 вільнонайманих осіб та вироблялося 1360 аршин тонкого сукна [19, с. 247], у тому ж Рівному 1823 р. ще одна суконна мануфактура належала купчисі Берштейновій (20 верстатів, працювали 160 вільнонайманих робітників), обсяг виробництва протягом року складав 66000 аршин сукна [19, с. 384].

Висновки. Таким чином, у середині XIX ст. помічається підвищення ролі жінки в суспільстві загалом і в торгівельній діяльності зокрема. Намагання жінок займатися підприємництвом було результатом поступового набування самостійності. Значну роль жінка набуває не тільки у родині, де мала право розпоряджатись домашнім бюджетом, вихованням та освітою дітей. Поява у суспільстві жінки-купчихи, жінки-виробниці була пов'язана із намаганням жінки до самореалізації, фінансової незалежності в сім'ї та тими змінами в освіті, які давали можливість реалізувати себе у торгівельній діяльності.

У зв'язку з тим, що в другій половині XIX ст. підприємницька активність жінок збільшується, виникає потреба в оформленні законодавчо можливості займатися підприємництвом більшої кількості жіноцтва, не тільки купецького, але й міщанського стану, що створило умови і визначило прийняття у 1863 році закону про гільдії, який урівняв усі стани в доступі до купецтва. Внаслідок цього торгівельно-виробнича діяльність у містах Волинської губернії набирає оберти, що позитивно відбивається на економіці країни загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України), ф.533 Київський військовий губернатор, оп.5, спр. 1152 Дело по прошению вдовы купца 3-й гильдии Абрамовой об отмене продажи принадлежащих ей лавок, 12 арк.
2. ЦДАК України, ф. 486 Киевская палата гражданского, оп.1, спр. 6814 Положение о купеческих книгах, 518 арк. Положение о купеческих книгах. Стр. 286 зв.,-287
3. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), ф.2. Житомирський повітовий суд, оп.1, спр. 812. (назва справи) – арк. 45
4. Держархів Житомирської обл., ф. 607. Магазин купчихи Горбунової А.А., оп. 1, спр.1. Книга записів обороту коштів за 1852 рік – арк.188
5. Барсукова С. Женское предпринимательство: специфика и перспективы / С. Барсукова // Социс. - 1999. - № 9. - С. 75 – 84.
6. Бовыкин В. История предпринимательства в России / В.Бовыкин, М.Гавлин, Л.Епифанова, С.Калмыков, Л.Куприянова и др. // Книга. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 575 с., илл.
7. Боханов А. Российское купечество в конце XIX – начале XX века / А. Боханов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106 – 118.
8. Бурышкин П. Москва купеческая: Мемуары / П. Бурышкин [Вступ. ст., комент. Г.Н.Ульяновой, М.К.Шаццлло]. – М.: Высш. шк., 1991. – 352 с.: ил.
9. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І. Гуржій. – К.: видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 207 с.
10. Гуржій О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 80 с.
11. Дихтяр Г. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. Дехтяр. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1960. – 237 с.
12. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) Монографія / О. Донік. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – 271 с.
13. Карліна О. Соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської губернії наприкінці XVIII ст. за «Географічним і економічним описанням Волинської губернії 1798 року» / О. Карліна // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник., відп. Редактор М.Ю.Костриця [Велика Волинь: Праці Житом. наук. краезн. тов-ва досл. Волині. Т.16] – Житомир: Журфонд, 1997. – 192 с.
14. Краткие сведения о состоянии и деятельности частного женского коммерческого училища Л.Н.Володкевич в г. Киеве. 1900-1910. – Киев, 1910. – С. 345.
15. Кулишер И. История русской торговли / И. Кулишер. – Петербург: Из-во «Атеней», 1923. – 321 с.
16. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст /Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 65 – 73.
17. Лановик Б., Лазарович М. Економічна історія: Курс лекцій / Б. Лановик, М. Лазарович. – К.: Вікар, 2001. – 334 с.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вольнская губерния. СПб., 1904.
19. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – 496 с.
20. Свод законов Российской империи. Т.IX. Законы о состояниях. СПб., 1857. - Ст. 536 – 539.
21. Судовиков М. Мемуары вятских купцов XIX – начала XX в. / М. Судовиков // Вопросы Истории. – 2007. – №2. – С. 147 – 151.
22. Энциклопедический словарь. СПб.: Изд. Брокгауз Ф., Эфрон И., 1901. – Т. XXXII. А. – С. 57 – 58.
23. Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Яковцевский. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1953. – 203 с.